

ԽԱՉԻԿ ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

**ԲԱՖԵՈՒ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐՅԱՆ ԵՎ «ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ
(Նվիրվում է հրատարակության 120-ամյակին)**

«Արձագանք» շաբաթաթերթում հրատարակված «Նամակ խմբագրին» վերնագրով հոդվածում Բաֆին ունի մի ուշագրավ խորհրդածություն. «Մի՛նչ և ձևամասյի մեղիքությունների» լույս տեսնելը, գրում է նա, մեր նորագույն պատմության մի նշանավոր մասը բաց էր մնացած: Ոչ ոքի մտքին անգամ չէր գալիս, որ ամենամոտ ժամանակներում Ղարաբաղում վերջացել էր մի հայկական իշխանություն, որ յուր անցյալը և յուր պատմությունն ուներ: Թե՛ն այս և այն հրատարակությունների մեջ տպված էին զանազան անկապ, հատուկոր հոդվածներ, բայց դրանք այնքան աղքատ էին իրենց բովանդակության կողմից, որ մի պարզ գաղափար չէին կարող տալ վերջացած իշխանության մասին: Զանազան խորշերում, շարունակում է նա, ընկած էին մոռացված... ձեռագրեր, որոնք դեռ գրականության սեփականությունը չէին դարձել: Իսկ ժողովրդի բերանում մնացել էին կենդանի ավանդություններ, որոնք հավաքելու կարոտ էին¹:

Այդ ամենը հավաքելը և Ղարաբաղի մեղիքության մասին մի ամբողջական պատմություն կազմելը, ինչպես ցույց են տալիս, տարբեր առիթով կատարված գրառումները մշտապես եղել են Բաֆի մտասևեռումի առարկան: Այսուհանդերձ տարիների ընթացքում նրա ամբարած տեղեկությունները, գրի առած փաստերն ու գրույցները չեն բավականացնում այդ նպատակադրումը իրականացնելու համար, սակայն ավելի են բորբոքում նրա այդ աշխատանքը ի կատար ածելու ներքին մղումը: Եվ ահա՝ 1881 թվականին նա «Մշակ» լրագրում հրատարակում է «Իմ ընթերցողներին» խորագրով հոդվածը, որտեղ, խոսելով

Բ Ա Ֆ Ե

ԽԱՄՍԱՅԻ

ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(1600—1827)

ՆԻԻԹԻՐ ՀԱՅՈՍ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Արատաղած «Մշակ» լրագրից

Պ Ի Ֆ Ա Կ Ա

Կովկասի կառավարչ. Գլխ. կառավ. տնտեսության

1882

«Խամսայի մեղիքությունների» առաջին
հրատարակության տիպոգրաֆերը

¹ Տե՛ս Բաֆի, Երկերի ժողովածու, հ. XII, Ե., 1999, էջ 13:

իր առաջ ծառացած դժվարությունների մասին, հրապարակավ դիմում է այն բոլոր «պարոնների» նորոգման մոտ կան թե՛ գրավոր և թե՛ բերանացի տեղեկություններ», խնդրում է նրանց բարեհաճեն հաղորդել իրեն այդ աշխատությունը իրականացնելու համար²:

Բաժֆու հրատարակած կոչը մեծ արձագանք չի գտնում, ուստի նա որոշում է հետագոտական նպատակով մի ուղևորություն կատարել այն տեղերում, ուր դարեր շարունակ գոյություն է ունեցել Ղարաբաղի մելիքների իշխանությունը: «Եթե կհաջողվի ինձ, - գրում է նա, - հավաքել իմ ցանկացած բոլոր տեղեկությունները, ես կկազմեմ Ղարաբաղի մելիքների ամբողջ պատմությունը սկսյալ Դավիթ Բեկից մինչև վերջին ժամանակները»³:

Որպեսզի գործնականում իրականացնի իր համար նվիրական դարձած նպատակադրումը, 1881 թվականի հուլիսի 25-ին Բաժֆին «Մշակ» լրագրում կիսատ է թողնում «Դավիթ Բեկի» տպագրությունը և Թիֆլիսից Գանձակ տանող ճանապարհով, փոստային սայլակով ուղևորվում է Արցախ-Ղարաբաղ:

Բաժֆին Գանձակից մեկնում է Գյուլիստան գավառը, իջևանելով Մելիք-Բեգլարյան Սերգեյ-Բեկ և Ալեքսան-Բեկ եղբայրների տանը: Իր շուրջը հավաքելով Ղարա-Չիմար գյուղի ծերերին, նա կարողանում է արժեքավոր տեղեկություններ քաղել այդ գավառի մելիքների մասին: Հոռեկա վանքի մոտ նա հայտնաբերում է Բեգլարյան տոհմի ժառանգների մամուլում չիրիմները և տապանաքարերի վրայից հետոքեն վերծանում է դրանց արձանագրությունները, որոնք մեծ քանակությամբ ժամանակագրական ու տոհմագրական հարուստ փաստեր են տրամադրում հնախույզ Բաժֆուն: Անտառի մթին կածանով վեր բարձրանալով՝ Բաժֆին մոտենում ու տեսնում է Գյուլիստանի ահռելի բերդը, որն իր կիսավեր վիճակով մեծ հիացմունք է պատճառում նրան:

Եկեղեցիներում ու առանձին անձանց մոտ նա առիթ է ունենում զննելու մի քանի գրչագիր-նկարազարդ Ավետարաններ և օգտվում է դրանց հիշատակարաններից, ինչպես նաև կարդում ու վերծանում է Մելիք-Բեգլարյանների իշխանական տան հիշատակին նվիրված արձանագրությունները:

Թողնելով Գյուլիստանի մելիքության տարածքը՝ Բաժֆին անցնում է Ջրաբերդ, ուր և գրի է առնում Մելիք-Իսրայելյանների իշխանական տան մասին պահպանված ավանդությունները, Գետաշեն գյուղի եկեղեցում նա հայտնաբերում է մի արծաթակազմ գրչագիր Ավետարան, որի հիշատակարանում գրի էր առնված Ջրաբերդի մելիքների տոհմագրությունը: Այնուհետև Թարթառ գետի հակառակ ընթացքով վեր բարձրանալով՝ Բաժֆին մոտենում է Եղիշեն առաքյալի վանք կոչվող համալիրին, որի կառույցներից մեկի մեջ Բաժֆին ամփոփված է գտնում Վաչագան թագավորի գերեզմանը: Այդտեղից առաջանալով՝ նա հասնում է Ջրաբերդ կոչվող հոչակավոր ամրոցին: Երիցմանկանց վանքում Բաժֆին հանդիպում է վանքի միաբան Տոնի ապորը և ամբողջ գիշեր գրի է առնում նրա պատմածները Չալաղան յուզբաշու և Մելիք-Իսրայելյանների մասին:

Մարտակերտ գյուղում Բաժֆին այցելում է պատմական վերջին անցքերի պկանատես, հարյուրամյա ծերունի Միրզա Ասրիին: Նա երկու օր շարունակ գրի է առնում Ղարաբաղի և Օուշիի բերդի մասին ծերունու պատմածները:

² Տե՛ս Բաժֆի Երկերի ժողովածու, հ. XI, Ե., 1991, էջ 361:

³ Նույն տեղում:

Ջրաբերողից Բաֆֆին անցնում է խաչեն գավառ, Հասան-Ջալալյանների դաստակերտ: Տոհմային գերեզմանատներում մրան հաջողվում է գտնել և հետազոտել մեղիքների ու կաթողիկոսների տապանաքարերի վրա եղող արձանագրությունները: Գանձասարի վանք գյուղի տներից մեկում Բաֆֆուն հաջողվում է գտնել Բաղդասար միտրոպոլիտի ձեռքով գրված մի հմամաշ տետր, ուր կային արժեքավոր տեղեկություններ Ղարաբաղի մեղիքների, Պետրոս Մեծի ու վրաց Վախթանգ իշխանի փոխհարաբերությունների մասին:

Խաչենում Բաֆֆին տեսնում է նաև Հասան-Ջալալյանների բերդը: Խաչեն գետի ընթացքով իջնելով ցած և թեքվելով դեպի Խնգիրստան գյուղ՝ Բաֆֆին տեղեկություններ է հավաքում Մեղիք-Միրզախանյանների մասին: Խաչենում նա հանդիպում է ամախոր-ժության մեղիքության ժառանգորդների կողմից: «Ինձ առհասարակ, - գրում է Բաֆֆին, - չէր հաջողվում այն տեղերում, ուր գտնվում էին մեղիքների ժառանգները, երբ մրանց տոհմի պատմության մեջ կային արատավոր կետեր»⁴: Այստեղ Բաֆֆին երկար չի մնում և անցնում է Վարանդայի գավառ:

Հասնելով Վարանդայի սահմանագծին՝ Բաֆֆին ուղղություն է վերցնում դեպի Շուշի: Նրա առաջին գործն է լինում հետազոտել հոգևոր կոնսիստորիայի արխիվը, ուր գրեթե ոչինչ չի հայտնաբերում: Շուշիում նա ծանոթանում է զառամյալ ծերունի Հաթամի հետ և գրի է առնում մրա հաղորդած շատ արժեքավոր տեղեկությունները Ղարաբաղի մեղիքությունների մասին: Հոգևոր առաջնորդի հանձնարարությամբ մրան ուղեկից է կարգվում Ղարաբաղի պատմությանը լավատեղյակ, Շուշու կոնսիստորիայի ամդամ տեր-Գարեգին քահանան, որը շուրջ երկու շաբաթ ուղեկցում է Բաֆֆուն՝ օգնելով մրան հետազոտական աշխատանքներում⁵:

Ուղեցույց ունենալով տեր-Գարեգին Հովհաննիսյանին, Բաֆֆին Վարանդայից անցնում է Դիզակի գավառ: Հետազոտության առարկա դարձնելով Մեղիք-Ավանյանների իշխանական տան պատմությունը, ուսումնասիրում է մրանց տոհմային գերեզմանատունը:

Տող գյուղում Բաֆֆին ծանոթանում է Գոսիչ վանքի վանահայր Առաքել վարդապետ Կոստանյանի հետ: Վերջինս Բաֆֆու տրամադրության տակ է դնում պատմական նյութերի երկու հատորից բաղկացած մի սովորածավալ ժողովածու, որի մեջ ամբարված նյութերը փաստական հարուստ տեղեկություններ են տալիս հետազոտող Բաֆֆուն Դիզակի մեղիքների պատմության վերաբերյալ և այդ կողմերում Ցիցիանովի արշավանքի մասին:

Բաֆֆին այդ ձեռագրի մեջ հայտնաբերում է հետաքրքրական ու արժեքավոր տեղեկություններ ուս գեներալների դեպի Ղարաբաղ կատարած արշավանքների մասին: Նրան առանձնապես հետաքրքրում է իշխան Մադաթովի ճակատամարտը Շամքոր գետի և Գանձակի բերդի մոտ, ինչպես նաև գեներալ Կոտլարսկու՝ Լենքորանի ու Սուդուգի կոիվների մանրամասները: Այստեղից Բաֆֆին մեկնում է Ամարաս, ապա կրկին վերա-

⁴ Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, Բ. IX, Ե., 1987, էջ 607:

⁵ Տարիներ առաջ, երբ մի առիթով խոսում էինք Ղարաբաղում Բաֆֆու կատարած ուղևորության մասին, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը մի առանձին խանդավառական պատմեց, որ տեր-Գարեգին քահանան եղել է իր հայրը: Նա նաև ավելացրեց, որ Բաֆֆին շուրջ մեկ շաբաթ հյուրընկալվել է իրենց տանը՝ Գարեգին քահանայի ճահապետական օջախում:

դառնում է Օուշի և ավարտում է իր հետազոտական ուղևորությունը Ղարաբաղի հինգ մե-
լիքություններում:

Երկու ամսվա ընթացքում Րաֆֆին կարողանում է հրովարտակներից, կոնդակներից, պաշտոնական այլևայլ թղթերից, արձանագրություններից ու գրչագիր մատյաններից, ինչպես նաև ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդություններից ու իրապատում գրույցնե-
րից մեծ քանակությամբ արժեքավոր տեղեկություններ քաղել Ղարաբաղի տերերի՝ իշ-
խանական տների պատմության վերաբերյալ: Սակայն սա դեռ բոլորը չէ, շարունակելով
շրջագայությունները, Րաֆֆին մեկնում է Զանգեզուր, Սիսիան, Բարգյուշատ, Չավան-
դուր, Ղափան, Մեղրի և Օրդուբադ, ապա մտնում է Ագուլիս՝ Թովմա Առաքյալի վանքում
ամբարված ձեռագրերը ուսումնասիրելու համար:

1881 թվականի սեպտեմբերի 28-ին, թողնելով Ագուլիսը, Րաֆֆին մեկնում է Պարս-
կաստան՝ իր հարազատներին և ընտանիքի անդամներին տեսնելու:

Վերադարձին շեղվելով ճանապարհից՝ Րաֆֆին այցելում է Էջմիածին, հույս ունենա-
լով Մայր Աթոռի դիվանատան արխիվներում գտնելու վավերաթղթեր, որոնք կարող էին
արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդել Ղարաբաղի պատմության վերաբերյալ, սակայն
բարեկամ եպիսկոպոսները Րաֆֆուն հավաստիացնում են, որ ինչպես արխիվում, այն-
պես էլ մատենադարանում այս մասին և ոչ մի փաստաթուղթ չկա:

Էջմիածնից Րաֆֆին վերադառնում է Թիֆլիս: Համարելով հետազոտությունների
ընթացքում ձեռք բերած նյութերը, նա մկատում է, որ եղած տեղեկությունները չեն բավա-
րարում իր նպատակադրումը իրականացնելու համար, ուստի Րաֆֆին ուսումնասիրույթ-
յան առարկա է դարձնում մի շարք ձեռագիր աշխատություններ, սակայն դրանք ևս չեն
բավարարում նրան և «անցքերը, գործողություններն ու գործողները ճիշտ ձևի մեջ դասա-
վորելու համար» սկսում է ուսումնասիրել նաև այդ մասին եղած տպագիր աշխատություն-
ները:

Վերջապես, բազմակողմանի ուսումնասիրությունից հետո, սրանից ուղիղ 120 տարի
առաջ Րաֆֆին սկսում և վեց ամիս անց ավարտում է «Խամսայի մեղիքությունների»
գրությունը: 1882 թվականի մայիսից Թիֆլիսի «Մշակ» լրագրում սկսվում է տպագրվել
այն: Մինևույն շարվածքից այս աշխատությունը զուգահեռաբար տպագրվում է նաև ա-
ռանձին գրքով: Բարեկամներն ու ծանոթներն ամեն կողմից շնորհավորում են հեղինակին
ու զանազան հարցումներ են ուղղում և բացատրություններ են խնդրում նրանից Ղարա-
բաղի մեղիքությունների վերաբերյալ:

«Մշակ» լրագրում այն տպագրվելու ընթացքում Թիֆլիսի գրաքննչական կոմիտեն
հանդես է բերում մի շարք խոչընդոտներ: Ջնջվում են մի շարք հատվածներ և հանվում մի
քանի գլուխներ: Այս ամենով հանդերձ, գրաքննիչը մոր խնդիրներ է հարուցում աշխա-
տությունը առանձին գրքով լույսընծայման ժամանակ: Րաֆֆին կրում է մեծ մտահոգույթ-
յուն. «Եթե մորից քննելու լինեն, - գրում է նա իր բարեկամներից մեկին, - գիրքը բոլորովին
կկորցնի իր նշանակությունը: Րաֆֆին հարկադրված է լինում անձամբ ներկայանալ գրա-
քննիչին: Երկար բանակցություններից հետո, վերջապես, 1882 թվականի սեպտեմբերին
լույս է տեսնում այն:

1884 թվականին գալով Թիֆլիս՝ Արփիարյանը հյուրընկալվում է Րաֆֆու բնակարա-
նում: Վերադառնալով Կ. Պոլիս, նա «Մասիս» շաբաթաթերթում հրապարակում է իր ստա-

ցած տպավորությունները: «Մշակ» օրագրի մեջ հրատարակյալ վիպասանության ձեռագրերը տեսա,- գրում է մա,- արյունամների թանաքը շատ սքանչելի տողեր կիսամետ ձգած էր»⁶:

«Խամսայի մեղիքությունների» լույս տեսնելուց կարճ ժամանակ անց Րաֆֆին թարգմանում և տպագրում է ռուս հեղինակ Պլատոն Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» վեպը: «Այդ երկու աշխատությունները,- թարգմանության առաջաբանում գրում է Րաֆֆին,- կապ ունեն միմյանց հետ և լրացնում են միմյանի թերությունները, մեկը՝ որպես վեպ, մյուսը՝ որպես պատմություն և այդ մտքով էլ մենք թարգմանեցինք «Ղարաբաղի աստղագետը» համարելով այն իբրև մի օժանդակ կամ լրացուցիչ աղբյուր «Խամսայի մեղիքություններ» կոչվող պատմության համար»⁷:

Խոսելով իր այս երկու աշխատությունների մասին՝ Րաֆֆին «Արձագանք» պարբերականի խմբագրությանը հղած մի մամուլում գրում է «... Մենք խավարից ի լույս ածեցինք մի ամբողջ պատմություն, մի կորած, մոռացված իշխանության պատմություն: Մենք մեր մպատակի համար ծախսեցինք մեր ամենաչքավոր միջոցները և ո՛չ ոքից շնորհակալություն չէինք ապաստում»⁸:

«Խամսայի մեղիքությունները,- գրում է Րաֆֆին Մ. Փանյանին,- իմ բոլոր աշխատությունների պսակը պիտի համարել»⁹ (ընդգծումը մերն է- իս. Ս.): Այս առիթով մամուլի շարունակության մեջ տալիս է մի մշակակալից ու կարևոր բացատրություն, որը սերտորեն կապված է նրա քաղաքական մտասևեռումի հետ. «Ես դրանով կենդանացրի մի վաղուց կորած և մոռացված պատմություն. ես դրանով ապացուցեցի, որ հայկական իշխանությունը շարունակվում էր մինչև մերկա դարը»¹⁰:

Րաֆֆին չէր կեղծում, նրա խոսքը ունի ենթատեքստային իմաստավորում: Իբրև ստեղծագործող մա իր առաջ խնդիր էր դրել, և դա նրա մտասևեռումն էր, որ գեղարվեստական ստեղծագործությունների միջոցով զարկ տա ժողովրդի մեջ ընթերցասիրության տարածմանն ու ծավալմանը և ապա, մյուս գործերով հայության մեջ արմատավորի ինքնուրույն պետականություն ունենալու գաղափարը:

Հաջորդող շրջափուլում մա պետք է իր ծրագրային վեպերի միջոցով հայությանը ուսուցաներ անկախություն ձեռք բերելու ուղիները: Սա էր Րաֆֆու կողմից մշակված անկախ պետականություն ստեղծելու ընթացակարգը, որի համար էր «Խամսայի մեղիքություններ»-ը այսպես բարձր գնահատում:

Վեր հանելով Ղարաբաղի մեղիքների պատմությունը՝ Րաֆֆին միաժամանակ ցանկանում էր ցույց տալ, որ հայոց թագավորության անկումից հետո երկրում պետականությունը չի դադարել գոյություն ունենալուց, այլ տարբեր կառուցվածքի պայմաններում այն շա-

⁶ Տե՛ս «Մասիս», 4, Պոլիս, 1884, թիվ 3736, էջ 194:

⁷ Տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. XII, Ե., 1999, էջ 285:

⁸ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, No 23, էջ 226:

⁹ Տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. XII, Ե., 1999, էջ 219:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

րունակել է պահպանել իր ինքնուրույնությունը, մի դեպքում՝ մարգարանական, մի այլ դեպքում՝ ոստիկանական կառույցի, և վերջում՝ Ղարաբաղում մեղիքության շրջանակներում¹¹:

Այդ ամենից և հատկապես Բեռլինյան վեհաժողովի տխրահռչակ որոշման հիասթափությունից հետո, Րաֆֆու ծրագրած միջոցառումները չէին կարող ինքնամատակ լինել: Նա հետապնդում էր մի կարևոր նպատակադրում. արթնացնել ժողովրդի՝ հայ մարդու ինքնաճանաչողության ոգին: «Բրքերի մի ժողովրդի պատմական անցյալը, - մի առիթով գրում է նա, - և մի գիշերվա ընթացքում նրա մեջ կարթնանա ինքնուրույն պետականություն ունենալու ոգին»:

Այս էր Րաֆֆու հետապնդած նպատակադրումը, երբ նա ուժերի լարումով գրում և հրապարակ էր հանում «Խամսայի մեղիքություններ» աշխատությունը:

«Խամսայի մեղիքությունների» լույս աշխարհ գալը նշանակալից ներգործություն է ունենում հայոց գրական, հասարակական ու քաղաքական կյանքի աշխուժացման վրա:

Ղարաբաղն իր պատմական անցյալով սկսում է նշանակալից տեղ գրավել տարբեր հեղինակների աշխատություններում:

Ցանկանալով գոհացում տալ պոլսահայ մտավորականության հարցասիրությանը Ղարաբաղի և հատկապես Խամսայի մեղիքությունների վերաբերյալ, Թիֆլիսից Կ. Պոլիս մեկնող Արփիար Արփիարյանը տեղի «Արևելք» պարբերականում 1884-1885 թթ. 20 թվահամարում հրապարակ է հանում Րաֆֆու «Խամսայի մեղիքությունների» կրճատված տարբերակը¹²:

«Րաֆֆին, - գրում է Լեոն իր «Ռուսահայոց գրականությունը» խորագրով աշխատության մեջ, - շատ էր սիրում պատմությունը: Այդ սիրուն ենք պարտական, որ ճանապարհորդելով Ղարաբաղի կողմերում, նա գտավ և լույս հանեց մի ամբողջ անհայտ շրջան մեր նոր պատմությունից՝ «Խամսայի մեղիքությունները»: ... Այդ աշխատությունը, - շարունակում է նա, - աչքի ընկնող և գնահատելի մի գործ է մեր պատմագրության մեջ իբրև առաջին փորձ»¹³: Այդ աշխատության մեջ տեղ գտած մի պատումի ազդեցության տակ Լեոն գրում է իր «Մելիքի աղջիկը» պատմավեպը:

«Խամսայի մեղիքությունների» մեջ գրի առնված մի ավանդության հիման վրա բաճատեղծ Հարություն Թումանյանը «Լումա» պարբերականում տպագրում է իր պոեմը, որի թեման վերաբերվում է Խամսայի «Մելիք Յուսուփի»¹⁴ գործունեությանը:

Րաֆֆու այս գրքի արժանիքներն այնքան մեծ են ու ծանրակշիռ, որ նրա գրական վաստակի երդվյալ հակառակորդ Հայկունին (Եղիշե քահանա Գեղամյան) հարկադրված է լինում դրվատական գնահատական տալ այս աշխատությանը: Խոսելով Րաֆֆու գրքում տեղ գտած մի աննշան սխալի մասին, նա գրում է. «Մենք այս ծանոթությամբ ո՛չ թե պ. Րաֆֆիի գովելի աշխատության արժեքը վայր ձգել ենք կամենում, քալ լիցի...»¹⁵:

¹¹ Րաֆֆու աշխատության մեջ Խամսայի մեղիքների իշխանապետության սկզբնավորումը ծայր է առնում 1600 և իր ավարտին է հասնում 1827 թվականին:

¹² Տե՛ս «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1884, դեկտեմբեր և 1885 հունվար-փոյիս:

¹³ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժող., հ. IX, Ե., 1989, էջ 243:

¹⁴ Տե՛ս «Լումա», Թիֆլիս, 1900, գիրք Բ, էջ 303-321:

¹⁵ Տե՛ս Հայկունի, Ուղեգնացական ակնարկներ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1885, No 51, 4 փոյիսի: